

ZNAČAJKE RIMSKIH VOJNIČKIH NATPISA U ISTRI

UDK 930.2 (497.13)
Izvorni znanstveni članak
Antička arheologija
Original scientific paper
Roman archaeology
Primljeno:
Received: 1995.04.20.

Marin Zaninović
HR-10 000 Zagreb, Hrvatska
Arheološki zavod
Filozofski fakultet
I. Lučića 3

Vojnički natpisi su važno vrelo za poznavanje života pojedinih područja u antici, što vrijedi i za istarski poluotok. Vojnici sudjeluju u javnom životu i to posebno časnici iz visokih staleža.

Vrijedna je, međutim, pažnje činjenica da u prilično velikom broju rimskih antičkih natpisa ima razmjerno malo vojničkih natpisa. A među ovim natpisima nema nijednoga koji bi pripadao nekom vojniku iz pomoćnih vojničkih jedinica tj. auxilijarnih kohorata. U svome najpogodnijem, obalskom pojasu Histria je bila namijenjena u prvom redu vlasništvu privilegiranih slojeva, počevši od carskih obitelji i njihovih prijatelja i suradnika, te pojedinih pripadnika domaće aristokracije. Taj se proces rano odvijao i uvjetovao isključenje veterana, pogotovo onih iz nižih kategorija. To objašnjava i vrijeme ovih natpisa, koji se najvećim dijelom datiraju u prvu polovinu 1. stoljeća poslije Krista.

Vojnici, tvorci i nosioci moći rimske države, bili su i njeni čuvari i graditelji. Natpisi u kojima se oni spominju u svojim različitim funkcijama i dužnostima, dragocjeni su nam izvor za upoznavanje života i povijesti krajeva u rimsko antičko doba (Zaninović 1976). U tome ni antička Histria nije bila izuzetak, pa i u njenoj epigrafičkoj ostavštini nalazimo određeni broj vojničkih natpisa u različitim sredinama. Vojnici i veterani sudjeluju u životu gradskih i seoskih zajednica kao upravljači i kolonisti. Po tome su oni među vodećim čimbenicima onog složenog i slojevitog procesa, što ga označavamo širokim pojmom romanizacije. Upravo je ova natpisna dokumentacija najvažnije vrelo za bolje upoznavanje i proučavanje toga procesa. Naravno, da ovi natpisni spomenici imaju svoje kvantitativno i kronološko ograničenje, te nam mogu služiti za vrijeme na koje se odnose ili ono neposredno prije njih. Kako je poznato, proces romanizacije je započeo u Istriji već u prvoj polovini 2. stoljeća pr. Kr. Ključnu ulogu u početku rimskog prodiranja na histarski poluotok i u zapadne krajeve Ilirika imalo je osnivanje rimske vojničke kolonije u Akvileji 181. pr. Kr. Ne dugo nakon toga uslijedilo je ratovanje s Histrima i zauzimanje njihova glavnoga središta u Nezakciju 178-177. pr. Kr. (Zippel 1877: 104 i d; Veith 1908; Degrassi 1954; Idem 1971; Mlakar 1956; Bandelli 1983; Cassola 1985; Jurkić-Girardi

1987; Zaccaria 1986; Zaninović 1990). Zanimljivo je napomenuti da je jedan od triumvira tročlane komisije za osnutak kolonije u Akvileji, pored Gaja Flaminja i Lucija Manlija Acidina, bio i Publije Kornelije Scipion Nazika (Liv., XL, 34), osvajač Delminija 155, koji je te iste godine proslavio i trijumf nad Delmatima (Liv., *Per.*, XLVII; CIL I, p. 459 = I. It., XIII, 1, 82 f.). Ova rana i tragična zbivanja u povijesti Histria nisu nam ostavila nikakav natpisni materijal, već o njima znamo na osnovi oskudnih vijesti iz kasnijih povijesnih vrela, uglavnom iz Tita Livija (Križman 1979, donosi iscrpan pregled antičkih auktora koji pišu o Istriji, za Livija posebno: 134-199. Idem 1991.).

Natpisni materijal u području Histrije pojavljuje se krajem rimske republike tj. u drugoj polovini 1. st. pr. Kr., negdje prije ili poslije bitke kod Akcija 31. pr. Kr. Broj spomenika koji se odnose na vojnike i veterane u razmjeru s brojem sačuvanih antičkih natpisa s područja Istre nije naročito velik, ali baš zbog toga su nam ovi natpisi, koji su stigli do nas poslije tolikih stoljeća tim važniji i zanimljiviji. Istarski antički natpisi sabrani su u klasičnom Corpus inscriptionum latinarum (CIL), voll V i III (u svesku III su natpisi onoga dijela Histrije koji se nalazio istočno od rijeke Arsiae - Raše i koji je pripadao provinciji Dalmaciji). Ova je velika starija zbirka na neki način nadomještена novijim izdanjima histarskih natpisa: A.

Degrassi, *Inscriptiones Italiae*, vol. X, fasc. II, Parentium, Roma 1934; Idem, *Inscriptiones Italiae*, vol. X, fasc. III, Histria septentrionalis, Roma 1936; B. Forlati Tamaro, *Inscriptiones Italiae*, vol. X, fasc. I, Pola et Nesactium, Roma 1947; Anna et Jaro Šašel, *Inscriptiones Latinae*, Situla 5, Ljubljana 1963: 141-149; Idem, *Inscriptiones Latinae*, Situla 19, Ljubljana 1978: 209-213; A. Degrassi, *Scritti vari di antichità*, vol. III, Roma 1967: 35-65, 89-97.

U dijelu Istre zapadno od rijeke Raše, koji je pripadao X augustovskoj regiji Venetiae et Histriae, ima nešto preko 1260 rimskih natpisa. Od tih su 32 vojnička natpisa i 20 legionarskih vojnika i veterana, 11 pretorijanskih natpisa i jednog visokog časnika mornarice u Ravenni. To bi iznosilo samo oko 2,6% od broja svih natpisa. Natpisi su raspoređeni kako slijedi: u Poli su sačuvana 2 pretorijanska i 9 legionarskih natpisa, u Parentiju 5 pretorijanskih i 7 legionarskih, te 1 mornarički. U sjevernoj Istri imamo 4 pretorijanaca i 4 legionara, a u dijelu istočno od rijeke Raše, tj. u antičkoj provinciji Dalmaciji, zanemarivi broj od samo 2 natpisa legionara, oba iz Albone - Labina: CIL III 3051, legionar iz leg. VIII Augusta, CIL III 3052, legionar iz leg. XI bez oznake *Cl. p. f.*, pa se datira prije godine 42. poslije Krista. Kr., kada je XI legija dobila ovaj počasni naziv od cara Klaudija.

Histri su kao i svi ljudi voljeli svoj rodni kraj, obdaren ljepotama kopna i mora. Bili su ponosni na to svoje podrijetlo, što često pokazuju isticanjem imena svoje pokrajine kao dijela svoje imenske formule. Oni su uostalom svoju rodnu zemlju poštovali kao božanstvo pod imenom *Terra Histria* (Degrassi 1970: 615-632.; Jurkić-Girardi 1974: 5-46). Jedan od najpoznatijih među njima je bez sumnje Sekst Palpelije Hister, čovjek sjajne vojničke i upravne karijere, kako nam je zapisano na njegovom nadgrobnom natpisu: *Sex(to) Palpellio P(ubli) f(ilio) Vel(ina) Histro leg(ato) Ti(beri) Claudi Caesaris Aug(usti) proco(n)s(uli) pr(aetori) tr(ibun) pl(ebis) (decem)vir(o) stl(itibus) iudic(andis) tr(ibun) mil(itum) leg(ionis) XIII Gem(inae), comiti Ti(beri) Caesaris Aug(usti) dato ab divo Aug(usto), C(aius) Precius Felix Neapolitanus memor benefi, I. It., X/1, 66, Pola*. Bio je u najužoj Tiberijevoj pratnji u germanskom ratu 10-11. poslije Krista, konzul 43. i namjesnik Panonije 50. poslije Krista *Palpellii* su bili ugledni histarski rod etruščanskoga podrijetla i pripadaju po svoj prilici najranijem sloju italskih doseljenika u ovim krajevima (*Sex. Palpellius Hister*, PWRE, XVIII, 3, col. 279. Tassaux 1983/84: 209; Schulze 1933: 206; Bruun 1986: 5-23). Iz ovoga je roda i žena udata za veterana pretorijanaca: *C(aius) Caulinius Sex(ti) f(ilius) Maximus veteranus ex coh(orte) VIII pr(aetoria), sibi, Palpelliae Loebe uxori Sex(to) Caulinio Syro patri, Volti [diae Proce?] ssaе matri, Caulin [iae ...] ae sor(ori), L(ucio) Cau [linio H] istro frat(ri), s(uis) o(mnibus) [lib(ertis) li] b(ertabusque?) t(estamento) f(ieri) i(ussit), I. It. X/1, 74, Pola*. Iz roda Palpelijevaca, iako ne u izravnom srodstvu sa spomenutim konzulom su: *Sex(to) Palpell(ito) Sex(ti) f(ilio) Regu [lo] veterano l[eg(ionis)] Claudia(e) ex benefi[ci] ar(rio) consular [i] Sex(tus) Palpell[us] Hister mil [es] leg(ionis) III Fla(viae) fillius [f] e [cit], I. It. X/1, 76, Pola*. Natpis se datira nakon 70. g. kada je legija IV Flavia bila osnovana i to ne dugo nakon, jer je otac u natpisu bio veteran VII legije, koja se u to vrijeme, tj. nakon 62, nalazi u svome

stalnome logoru Viminaciju (Kostolac) u Meziji Superior (Betz 1939: 37). B. Forlati Tamaro u komentaru ovoga natpisa primjećuje da nisu svi *Palpellii* srodnici konzula iz prvoga natpisa, već da potječu i od njegova brata C. Palpelija Klodija Oriunda, CIL V 533.

Sljedeći veteran ove legije je: *[. La]r [tio] T(iti) f(ilio) [Vi]ndici, [mi]l[it]i] leg(ionis) IV F(laviae) f(elicis) [Ae]milia Tha[la]mis mater, I. It., X/1, 75, Pola*. Natpis se može datirati u kraj 1. stoljeća poslije Krista na osnovi oblika are i tipa slova, te legijskog nadimka *Felix*, što ga nalazimo u starijim natpisima ove legije u Dalmaciji (Betz 1939: 46-48).

Vojničke zasluge građana antičke Pole za rimsku državu ovjekovječene su i na, pored amfiteatra i Augustova hrama, najpoznatijem spomeniku ovoga grada, slavoluku obitelji Sergijevaca. Spomenik je podigla Salvija Postuma Sergi (uxor) svome suprugu Luciju Sergiju, sinu Luciju Sergiju Lepidu i šurjaku Gneju Sergiju. Njezin sin Lucije Sergije Lepid, čiji je kip stajao po sredini atika, iznad IŪka, bio je znamenita ličnost svoga vremena, gradski edil i vojnički tribun XXIX legije (I. It., X/1, 72, Pola). Njegova je legija sudjelovala u bitki kod Akcija 31. pr. Kr., koja je imala presudno značenje za rimsku državu, njen istok i zapad, ova je legija nakon toga Augustovom vojničkom reformom bila raspuštena. Lucije Sergije Lepid, visoki časnik u vojsci pobjednika Oktavijana, zasigurno je nakon ove pobjede dobio dio velikog plijena u novcu i robovima. Dijelom tog bogatog nasljedca sagradila je Salvija Postuma u čast i na uspomenu svojih najdražih ovaj spomenik, koji je, kako se drži, bio podignut 25-10. pr. Kr. Sergii, Salvii i Postumi bili su najugledniji pripadnici najviših polskih i histarskih staleža, te kako je s pravom ustvrdio A. Degrassi, članovi najranije skupine kolonista, koji su bili stigli u Polu već sredinom 1. stoljeća pr. Kr., nakon bitke kod Filipa 42. pr. Kr., u kojoj je L. Sergije Lepid također mogao sudjelovati (Degrassi 1971: 179-185).

U upravi kolonije Pole sudjeluje još jedan časnik iznimne vojničke karijere: *C(aius) Settidius C(ai) f(ilius) Pup(inia) Fir[mus] praef(ectus) coho [rtis] III Thrac(um) Syr(iacae), trib(unus) mil(itum) leg(ionis) V Maced(onicae) quaestor urb(anus), Palpellia Sex(ti) fil(ia) Antonilla cliens, I. It., X/1, 67, Pola, otok Sv. Andrije, 1. stoljeće poslije Krista* I Setidiji su bili jedna od vodećih puljskih obitelji, a Gaj Setidije Firmo bio joj je, čini se, rodonačelnik. Upisani su u tribus Pupinia, kojem je pripadala i kolonija Tergeste. Usporedi i natpis: *Ianuarus C. Settidi Firmi libertus, I. It., X/1, 386, Pola*. Zanimljivo je ime štićenice Gaja Setidija, koja je iz gensa Palpelija, pa nam i to ukazuje na povezanost dvaju uglednih gradskih rodova. Peta makedonska legija kojoj je Gaj Setidije bio tribun, stacionirala je u Oescusu (danas Gighen na ušću Iskra u Bugarskoj), u donjoj Meziji, osim 62-71. godine, kada je sudjelovala u kampanjama na Pontu, u Armeniji i Palestini. Karijeru je završio u svome gradu kao upravitelj gradskih financija - *quaestor urbanus* (Šašel - Eck 1982: 481-484; Ritterling 1924-25: 1574).

Sličnu, uglednu, karijeru imao je i časnik nepoznata imena kojemu se dio cursus honorum sačuvao na dijelu jednog arhitrava: *[...] X vir stlitibus iudicandis trib(unus) mil(itum) le[eg] (ionis) ... I] III vir viar(um) curan[da]r(um)*

donatus ve] xill[o] hast(a) pura quae[st(or)...], I. It., X/1, 69, Pola. Datira se u 1. stoljeće poslije Krista

Brojne važne funkcije obnašao je u antičkoj Poli i zadužio svoj grad izgradnjom vodovoda: *L(ucius) Menacius Vel(ina) Priscus equo publ(ico) praef(ectus) fabrum aed(ilis) duo(vir), duo(vir) quinq(uennalis) trib(unus) mil(itum) flamen Augustor(um) patron(us) coloniae aquam Aug(ustam) in superiorem partem coloniae et in inferiorem impensa sua perduxit et in tutelam eius dedit (sestertium quadringenta milia)*, I. It., X/1, 70, Pola. Natpis je iz vremena careva Marka Aurelija i Lucija Vera (161-169). Ovaj zaslužni građanin i funkcionar, koji je u svojoj karijeri bio i vojnički tribun, bio je bez sumnje i rođen u Poli, što potvrđuje i njegova tribus Velina.

Nešto kasniji je legionarski natpis: *.A]urelio ... Gutoni mil(iti) leg(ionis) II Italicae stip(endiorum) XXIII, Terent(ius) Lucianus signifer leg(ionis) s(upra) s(criptae) contubern(ali) fecit*, I. It., X/1, 73, Pola. Gentilicij *Aurelius* ukazuje na vrijeme poslije cara Marka Aurelija Antonina Karakale (211-217). Neobičan je i kognomen *Gutonus* ili *Cotonus*, koji bi govorio za moguće gotsko podrijetlo ovoga legionara II Italske legije, koja je bila osnovana oko 165. tj. u vrijeme cara Marka Aurelija.

U području Karojbe kod Rovinja bio je ukopan: *L(ucius) Campanius L(ucii) f(ilius) Pol(lia) Verecundus [ve]steran(us) leg(ionis) III Scythi(cae), signifer, (centurio) cl[if]ho(tris) [C]f[isipadensium, [tes]tamento fieri iussit*, I. It., X/1, 644, Karojba. *Pollia* je bila tribus Parme i Mutine, pa vjerojatno otuda potječe Verecund, veteran i centurion cispadanske kohorte, koja se nalazila u vojsci Mezije 93. godine, te se i natpis datira u 1. stoljeće. IZ Skitska legija nalazila se od vremena židovske bune 69. godine u vojsci provincije Sirije.

Pretorijanac je bio: *C(aius) Furius C(ai) f(ilius) Arn(ensis) Gemellus mil(es) coh(ortis) IIII pr(aetoriae) t(estamento) f(ieri) i(ussit)*, I. It., X/1, 675, Nesactium - Vizače. Ovo je jedini gentilicij *Furius* u histarskim natpisima. *Arnensis* je bila tribus grada Clusiuma, danas Chiusi, u Etruriji, a kasnije i nekoliko kolonija u Mauretaniji, pa je vjerojatno podrijetlo Gaja Furija italo-etrusko.

Poslije Pole i Parentij je bio sljedeće omiljelo boravište vojničkih časnika i veterana, barem sudeći prema statističkom razmjeru sačuvanih nam natpisa. Takav je ugledni i visoki funkcionar i patron u nekoliko kolonija, čiji je natpis bio nađen blizu Poreča: *C(aio) Praecellio C(ai) fil(io) Pap(iria) Augurino Vettio Festo Crispiniano Vibio Vero Cassiano c(larissimo) i(uveni) triumpho capitali trib(uno) leg(ionis) VII Gaem(inae) patrono [sp]lendidissimae col(oniae) Aquil(eiensium) et Parent(i)norum, Opiterginor(um), Hemonens(ium), ordo et pleps Parent(inorum) aer(e) c(o)l(lato). L(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)*, I. It., X/2, 8, Parentium, izvan grada kod crkve Sv. Ivana od livade. Natpis se datira u kraj 2. i početak 3. stoljeća. Gaj Precelije Augurin, pripadnik senatskog staleža i vrhovni tamničar (triumvir capitalis), bio je tribunske časti i patron triju kolonija i opitergijskog municipija, danas Oderzo kod ušća Piave. Parentij je i inače bio povezan s Emonom i Akvilejom, pa tako i po drugim uglednim dužnosnicima. Poznat je Tit

Velije Onesim augustal u Parentiju, koji je bio i VI vir i augustal u Emoni i VI vir u Akvileji, CIL III 3836. Legija VII Gemina se od vremena cara Trajana nalazi u vojnoj posadi provincije Hispanije.

...] *Q. [...]* (centurio) *leg(ionis) III[...]* amic[o] ..., I. It., X/2, 13, Parentium. Oštećeni, mali ulomak natpisa iz kararskog mramora, centuriona nepoznate legije.

Veteranski je natpis i: *C(aio) Fabio T(iti) f(ilio) veterano legionis XI, stipendiorum XXVIII, T(itus) Fabius frater fecit*, I. It., X/2, 204, Sv. Lovreč. Legija u natpisu nema svoga počasnoga naziva *Claudia pia fidelis*, što ga je dobila 42. poslije Krista, pa je natpis time datiran prije te godine. U istoj je legiji služio i jedan miles iz sljedećeg natpisa: *M(arco) Mor[ano] f(ilio) Voltiom[no] patri] Apiaria[fe] f(iliae)] Tertiae m[atri] M(arco) [M(arci) f(ilio)] Rufo fratri opt(ioni) leg(ionis) XI, L(ucius) Moranu [s] M(arci) f(ilius)...] v(ivus) f(ecit)*, I. It., X/2, 252, groblje Sv. Andrije u Karojbi. I ovaj je natpis prije 42. godine, jer nema oznake *Cl. p. f.* Kognomen *Voltiomnus* i gentilicij majke *Apiaria* govore za histarsko podrijetlo Morana.

Jedan od najranijih poznatih nam histarskih veterana je ovaj iz jednog od najstarijih histarskih antičkih natpisa: *L(ucius) Vinusius L(uci) f(ilius) veter(anus) leg(ionis) VIII triumph(alis) Septumiae P(ubli) f(iliae) Sabinae uxori, Vinusiae Tertullae f(iliae) anno(rum) X, I. It., X/2, 242, Žudetići kraj Poreča. Ovo je veoma stari natpis u kojem se spominje legio IX Hispana ili Hispanennsis, koja se jedino u ovome natpisu naziva triumphalis (ili triumphatrix), a taj bi naziv bila dobila isklicavanjem vojnika nakon bitke kod Akcija 31. pr. Kr. Prema nekim mišljenjima bilo je to još ranije, kada je 43. pr. Kr. kao pobjednička Oktavijanova legija ušla u Rim (App., *Bell. civ.*, IV, 7. Ritterling 1924-25: 1664). Nakon židovske bune 69-70. godine više se ne spominje, te je tada, čini se, bila uništena i raspuštena. Isto tako u pitanju je njen boravak u Dalmaciji i u logoru Tiluriju (Gardun nad Cetinom, južno od Sinja), na osnovi natpisa CIL III 13997 u kojem bi oznaka *nonan(orum?) veter(anus)* mogla značiti i broj legije i nepoznatu *domus* dotičnog veterana (Betz 1939: 52, *Sex. Cornelius Sex. f. Camilia nonan(orum?) veter*; Alföldy 1968: 1265; Zaninović 1984: 65-76).*

Treći vojnik iz Histrije koji služi u legiji IV Flaviji je: *P(ublius) [Te]ldius P(ubli) f(ilius) Pup(inia) Valens Terg(este) signifer leg(ionis) III F(laviae) f(elicis), donis don(atu) torquib(us) armillis phaleris, t(estamento) f(ieri) i(ussit)*, I. It., X/2, 252, Karojba groblje. Natpis je iz kraja 1. stoljeća poslije Krista Odlikovanja koja u svome natpisu spominje Publije Tedije dobijali su vojnici i časnici u carsko vrijeme sve do Septimija Severa (Degrassi, I. It. X/2, 252).

U sljedećem natpisu nije sačuvano ime uglednog časnika: ... *quinq(uennalis) tr(ibunus) mil(itum) [...]* *posjuit nomin[e] suo et ...]e C(ai) f(iliae) ux[or]is]*, I. It., X/3, 3, Aegida - Kopar. Bezimeni kvinkvenal je najvjerojatnije to bio u Tergesti. *Tribunus militum* bez oznake legije obično se nalazi u starijim natpisima (Degrassi 1936: 252).

C(aius) Titus C(ai) f(ilius) Volt(ilia) Vienna veteranus leg(ionis) XV Apol(linaris), I. It., X/3, 31, Pomjan kod Kopra. Datira se u sredinu 1. stoljeća poslije Krista Gaj Titije bio je rodnom iz grada Vienne (danas Vienne južno od Lyona) u Galiji Narbonensis. U vrijeme datacije natpisa

XV legija služi u vojsci Panonije. Jedan broj njenih veterana izabrao je za svoje boravište Akvileju.

Veteran I Italske legije je: *L(ucius) Papius Marcellinus v(ivus) f(ecit) [sibi] et M[...a]e Secun[dina]e uxor(i) lib(ertis) lib(ertabus) [et po]st(eris) eorum. Vet(eranus) l(egionis) p(rimae) It(alicae)*, I. It., X/3, 39, Portorož. Natpis je iz kraja 1. ili početka 2. stoljeća poslije Krista I Italska legija osnovana je 67. poslije Krista, a nalazila se u vojsci Donje Mezije (Ritterling 1924-25: 1408).

Iz II Italske legije je: *Cl(audi) Tocerni Maximi mil(itis) leg(ionis) II Ital(icae) stipendior(um) V, libr(arii) co(n)s(ularis), annor(um) XXIII, mensium VIII, dier(um) VI. C(aius) Tocernius Hermeros pater filio karissimo*, I. It., X/3, 54, Emonia - Novigrad. Legija je bila osnovana 165. poslije Krista, pa je i ovaj natpis iz kraja 2. stoljeća. Pored već spomenutog Aurelija Gutona (I. It., X/1, 675), ovo je drugi vojnici iz ove legije u Istri. Zanimljiva je njegova služba *librarius consularis*. To je jedna, ne u potpunosti jasna, funkcija u uredu namjesnika provincije (Domaszewski - Dobson 1976: 37; Schulze 1933: 245).

Pored običnih časnika, vojnika i veterana i pripadnici elitne pretorijanske garde birali su Istriju za svoje boravište ili se vraćali u nju nakon završene službe. Već smo spomenuli Gaja Kaulinija Maxima iz VIII kohorte i Gaja Furija iz IV kohorte. Prvi je natpis iz Pole, a drugi iz Nezakcija. Ostali pretorijanski natpisi su iz Poreča, Umaga i Roča.

L(ucius) Pontius L(uci) f(ilius) Vel(ina) Rufus veteran(us), mil(es) c(o)ho(rtis) VII prae(toriae) an(n)is XIIIX isd(em) harispex, v(ivus) f(ecit) sibi et suis, Paeciliae P(auli) f(iliae) Paulae uxori suae, I. It., X/2, 237, Markovac kraj Poreča. Podrijetlo Lucija Poncija Rufa je histarsko kao i njegova tribus. Natpis je zanimljiv i zbog njegove funkcije *haruspex*, iz čega zaključujemo da su i kohorte pretorijanaca poput kohorti vigila, te kao i legije, imale svoje službene *haruspex*e, koji su im proricali po utrobi zaklanih životinja (Domaszewski - Dobson 1976: 14, 16, 37, 39; Tassaux 1986: 65-104).

L(ucius) Arius L(uci) f(ilius) Proculus miles speculator praet(orii) milit(avit) annos X, vix(it) ann(orum) XXIXX T(itus) Arius L(uci) f(ilius) fratri suo v(ivus) f(ecit), I. It., X/2, 10, crkva Sv. Ivana kraj Poreča. Datira se u prvu polovinu 1. stoljeća poslije Krista, jer je Lucijev brat Tit Arije bez kognomena. *Speculatores praetorii*, njih 300 na broju, bili su elita unutar same carske garde, izabrani iz svih pretorijanskih kohorata da budu čuvari carske osobe, u neposrednoj blizini carevoj (Domaszewski - Dobson 1876: 20).

Sljedeći je natpis izgubljen: *L(ucio) Ario L(uci) f(ilio) mil(itis) praet(orii) annor(um) X [...] C(aio) Ario L(uci) f(ilio) [...]*, I. It., X/3, 75, Sv. Petar na Kršu kod Buja. P. Sticotti, AMSI, 30, 1914: 115, vidi u ovome Luciju Ariju, čije bi podrijetlo bilo iz Akvileje, oca L. Arija Prokula iz gornjeg porečkog natpisa.

P(ublio) A[...] A[...] mil(es)] c(o)h(ortis) [...] *mil(itavit) an(nos) [...] vix(it) [an(nos) ...]*, I. It., X/2, 11, crkva Sv. Marka kraj Poreča. Oštećenost natpisa skriva određene podatke.

Na jednoj brončanoj ploči rimske vojničke diplome datirane 1. veljače 194. godine za carevanja Septimija Severa (193-211), zabilježene su 4 *cohortes urbanae*. Među njima je i *cohors X urbana* i njen pripadnik: *L(ucio) Vespianio L(uci) fil(io) Pol(lia) Proculo Faventi(a)*, I. It., X/3, 46, Humagum - Umag. Diploma je zanimljiva, pored ostaloga, i po činjenici da se u njoj po prvi put odvajaju u otpuštanju iz službe kohorte urbane od pretorijanskih kohorata, što kasnije postaje pravilom, kako navodi A. Degrassi u komentaru natpisa. Lucije Vespianije Prokul bio je iz Faventije, danas Faenza, koja je bila upisana u *tribus Pollia*, a ta je tribus i kolonija Mutine, Parme i Eporedija.

Iz Roča su dva natpisa: *D(is) M(anibus) L(ucius) Gallius Silvester mil(es) c(o)hort(is) II praet(orinae) sibi et parentibus ex (sestertium quattuor milibus) t(estamento) f(ieri) i(ussit)*, I. It., X/3, 124, Rottium - Roč

Drugi je ulomak natpisa, koji se, vjerojatno, također odnosi na veterana pretorijanaca: *[Api?]ar(io) Ser(eno?) [et ...aviae] [...] vet(eranus?) pr(aetorii?) [... ma] [...]*, I. It., X/3, 125, Rotium - Roč.

Iz natpisa koji su nam sačuvani i koje smo ovdje donijeli pokazuje se i njihov raspored. Uočljivo je da gotovo svi potječu iz gradskih središta na histarskoj obali, u prvome redu iz Pole i Parentija, te njihova neposredna zaleđa, iz Nezakcija, Karojbe, Žudetića, uz manji broj iz lokaliteta središnje Istre. Dva natpisa pretorijanaca iz Rotiuma - Roča su prema tome jedini vojnički natpisi iz unutrašnjosti poluotoka. Rotium nije, međutim, bio neko zatvoreno mjesto, već sudeći po broju ostalih natpisa, istaknuta rimsko-histarska naseobina u unutrašnjosti, koja je bila povezana sa susjednim Piquentumom - Buzetom i cestom Tarsatica - Tergeste (Jurkić-Girardi 1977-78: 23-38).

Sličan raspored veterana nalazimo i u drugim krajevima, da ostanemo na našoj obali, gdje su za svoja boravišta najradije birali obalska središta Salonu, Iader, Naronu, Epidaurum, Aequum (Čitluk kraj Sinja) i druga gradska središta i područja u njihovoj blizini (Zaninović 1976: 177; Betz 1939: passim; Wilkes 1969: 107-115; Alföldy 1964: 167-179). Posebno je velika koncentracija veterana bila u Akvileji, gdje je broj njihovih natpisa izrazito visok, u postotku, u odnosu na cjelokupnu natpisnu ostavštinu kolonije. Kako sam već spomenuo, u području Istre broj vojničkih i veteranskih natpisa je malen u usporedbi s brojem ostalih antičkih epigrafičkih spomenika iz baštine poluotoka. Koji su razlozi tome je bez sumnje zanimljivo pitanje, vrijedno naše pažnje. Potpun i točan odgovor teško je dati, jer se tu krije čitav niz pitanja od statistike do sinkronog i dijakronog razvitka poluotoka, ali uvijek je moguće i potrebno naznačiti neke hipoteze, koje će neka buduća istraživanja potvrditi ili opovrći, a posao je arheologa i povjesničara trajna revizija rezultata. Poznato je da je histarski poluotok specifično granično područje između Italije i Ilirika, u koje se slijevaju i brojni utjecaji iz alpske srednje Europe, to naravski uvjetuje i specifičnost povijesnog razvitka s njegovom zemljopisnom i gospodarskom osnovicom. Sve se to odražava na različita razdoblja histarske prošlosti, pa tako naročito i u antici, koja je također dobrim dijelom uvjetovana gornjim odrednicama sa svojim posebnim problemima i odnosima iz stoljeća u stoljeće.

Histrija je relativno rano došla pod rimsku upravu, iako se ta vlast već i prije toga proširila čitavim Apeninskim poluotokom i štoviše prešla na istočnu jadransku obalu. Možemo pretpostaviti da je najveći dio plodnog obalskog zemljišta bio već u toj prvoj fazi oduzet domorocima i pretvoren u *ager publicus* rimske države. U ovoj fazi histarske povijesti, nakon rimskog osvajanja 178/77. pr. Kr. S druge strane to je osvajanje bilo popraćeno uništavanjem i paljenjem domaćih središta i naselja i odvođenja pučanstva u ropstvo i nema sumnje da je proteklo izvjesno vrijeme dok se opustošena i opljačkana zemlja počela sporo oporavljati. Jedino arheološka istraživanja histarskih središta, na kojima je tom prilikom život bio prekinut, mogu nam dati odgovor o stanju ovoga kraja u tome razdoblju. Ta su istraživanja tek na početku s ponekim izuzetkom, kod Nezakcija i Picuga kraj Poreča. U ovoj ranoj fazi rimskoga osvajanja i ulaska u Histriju, kolonija u Akvileji, utemeljena 181. pr. Kr., bez sumnje je još uvijek apsorbirala glavne rimske energije i bila forsirana kao novo središte i glavni mostobran prema istoku. Važnost ove naseobine svjedoči broj od preko 3000 kolonista koji su u nju bili naseljeni. Prema Liviju (XL, 34) k tome je bilo dodatno upućeno još 1500 obitelji kolonista 169. godine, a pojedine skupine stizale su i u augustovsko doba (Bertacchi 1976: s. v. Aquileia; Degrassi 1954: 40-50; Bradford 1957: 174; AA. VV. 1984; Tozzi 1987: passim; AA. VV. 1990: passim). Barem dio ove kolonizacije prelijevao se i na histarsko područje (Matijašić 1988: 9-15; Matijašić 1993: 15-40; Starac 1995: 10-48).

Pedeset godina nakon osvajanja Histrije i razaranja Nezakcija po konzulima Aulu Manliju Vulsonu, Marku Juniju Brutu i Gaju Klaudiju Pulheru, došlo je do novih nemira i buna u ovome kraju, što ih je 129. pr. Kr. ugušio Gaj Sempronije Tuditan. Nakon toga pohoda možemo pretpostaviti povećani dolazak skupina Italika na prikladna mjesta i luke histarske obale. Vjerojatno se formiraju rane zajednice u formi *conventus civium Romanorum*. Postojanje takvih zajednica spominje Plinije Stariji u Parentiju i Aegidi, kada spominje ova naselja kao oppida civium Romanorum (*N. h.*, III 129), čemu je najvjerojatnije prethodio *conventus* (Suić 1955: 3-5; Suić 1976: 34, 100, 142; Starac 1995: 36-49).

Sljedeća faza pojačane kolonizacije Histrije vrši se nakon Oktavijanovih pobjeda na istoku, kod Filipa 42. pr. Kr. i kod Akcija 31. pr. Kr. U to vrijeme ili nešto kasnije za Parentij, osnivaju se kolonije i municipiji uz odgovarajuću centurijaciju plodnih površina. Veliki dio ovih obradivih i najboljih zemljišta došao je u posjed Oktavijana i njegovih suradnika, prijatelja i štíćenika poput Mecene, Kalpurnija Pizona, Statilija Taura, Gaja Lekanija Basa i drugih, čija nam imena nisu poznata. Ono što je preostalo zaposjeli su pripadnici mjesnih staleških vrhova tzv. *honestiores*, u samoj Histriji, koji su bili u vojničkoj i drugoj službi, te surađivali u upravljanju državom, kolonijama i javnim poslovima. To su istaknute osobe kao Sekst Palpelije Hister, Lucije Sergije Lepid, Gaj Setidije Firm, Lucije Menacije Prisk, Gaj Precelij Augurin i drugi. Svi su ovi visoki vojni časnici i ugledni dužnosnici bili pripadnici senatorskog ili viteškog staleža i obavljali su vodeće dužnosti u svojim gradovima i sredinama, u koje se ili vraćaju nakon djelovanja u drugim krajevima i gradovima ili dobivaju

počasne natpise. Oni su patroni pojedinih kolonija i to neki od njih u više središta istovremeno, kao na pr. Gaj Precelij Augurin, zatim su *aediles*, *praefecti*, *flamines* i dr. Kao vlasnici prostranih imanja oni su staleški i gospodarski ključni čimbenici u čitavoj pokrajini i to naročito u ranijoj kolonijaskoj fazi, pa sve do početka 2. stoljeća, kada nam se natpisi u cjelini prorjeđuju. Broj se natpisa nešto povećava u vrijeme cara Marka Aurelija, kada je Carstvu i samoj Histriji zaprijetila sa sjevera opasnost od provale germanskih plemena Kvada i Markomana. Posljednji poznati nam vojnički natpis je onaj Aurelija Gutona, vojnika II Italske legije, koja je bila i osnovana u vrijeme kvadsko markomanskih provala oko 165. godine, a Gutonov se natpis datira, kako smo već naveli, početkom 3. stoljeća, iza vladavine cara Antonina Karakale.

Od 20 natpisa u kojima se spominju pripadnici legija, šestorica su obični *milites*, odnosno *veterani*. Preostali su bili *tribuni*, *praefecti*, *signiferi*, *centuriones*, te po jedan *optio* i *librarius*. Treba podvući da su, s izuzetkom Aurelija Gutona i vojnika iz legije IV Flavije, svi vojnici ili veterani iz prve polovine 1. stoljeća poslije Krista, a najstariji je veteran iz druge polovine 1. stoljeća pr. Kr. Lucije Vinusij. Što se tiče podrijetla (*origo*) naših vojnika i veterana, ono je pretežno histarsko. To su na pr. *Palpellii*, *Settidii*, *Morani*, vjerojatno potomci prvih kolonista na histarskom tlu. Zatim su tu kolonisti iz sjeverne Italije te poneki iz drugih krajeva, kao što je Gaj Titije iz Vienne u Galiji Narbonensis, koja je ujedno i najudaljenija pokrajina podrijetla u sačuvanim natpisima.

Pripadnici privilegiranih pretorijskih kohorata, koji se po završenoj službi, koja je bila kraća nego li u drugim jedinicama, također vraćaju u rodni kraj i naseljavaju se uglavnom na njegovoj obali ili njenoj neposrednoj blizini. Rjeđe odlaze u unutrašnjost iz koje su potekli kao Lucije Galije Silvester, koji u Rotiju Roču sebi i svojim roditeljima postavlja lijepo izrađeni, rozetama i akantom ukrašeni kameni nadgrobni cipus vrijedan četiri tisuće sestercija.

U natpisima nemamo tragova o pripadnicima ratnih mornarica u Raveni i Mizenumu, iako ih je moralo biti, barem zbog blizine Ravene, pa i Akvileje. Međutim, kako su mornari u cjelini bili niža kategorija vojnika, to se njihova odsutnost iz histarskih natpisa može dijelom i time objasniti. Ovu odsutnost na svoj način ispravlja veoma zanimljiv natpis, što ga je u Parentiju postavio podzapovjednik ravenatske mornarice, koji važnošću svoje osobe kao da nadoknađuje nedostatak onih drugih brojnih sebi podređenih: *Neptuno Deis(que) Aug(ustis) T(itus) Abudius Verus post subpraefect(uram) classis Ravven(at)is templo restituto, molibus extract(is), domo exculpta, in area d(ecreto) d(ecurionum) concessa sibi dicavit*, I. It., X/2, 3, Parentium. Kao časnik u samome vrhu rimske ratne mornarice Tit Abudije Ver se uklapa u strukturu visokih staleža vlasnika ravničarske Histrije, čija gospodarska snaga podiže vodovode, vile, luke i hramove, poput njega u svome gradu, Neptunu i drugim uzvišenim bogovima.

Kao što nemamo nijednoga natpisa nekoga od pripadnika rimske ratne mornarice iz njenoga najbrojnijeg ljudstva običnih mornara, tako isto, do sada u Istri nemamo nijednoga natpisa pripadnika brojnih pomoćnih vojničkih četa tzv. augzilijarnih kohorata. Ovaj poluotok kao da je

bio rezerviran za domaće časnike i veterane uz ponekog Italika. Istru je štítala njena pripadnost desetoj italjskoj regiji, što isključuje prisutnost ovakvih jedinica i njenih pripadnika. Augzilijarne čete se nalaze daleko na granicama i u posadama drugih pokrajina. Kasnije su uključene u sustav obrambenih utvrda podignut na granicama Italije nakon provale Kvada i Markomana u vrijeme Marka Aurelija, koji je nadograđivan i održavan u kasnijim stoljećima. Bila je to poznata *praetentura Italiae et Alpium* odnosno *clausurae Alpium Iuliarum* (Šašel - Petru 1977; Šašel 1990: 214-217).

Privilegirani posjednici istarskih obala i uvala i njihov ladanjsko-latifundijski karakter isključivali su niže kategorije kolonista, pa tako i onih vojničkih. Tako je bilo u čitavom

vremenu principata, ali i kasnija razdoblja održavaju u Istri njen latifundijski karakter. Manjak vojničkih natpisa nadoknađuju natpisi oslobođenika, robova, javnih i privatnih i čitave jedne strukture koja je bila u funkciji veleposjeda (Zaninović 1991: 71-89; Starac 1991: 91-107). Ovaj neveliki broj vojničkih natpisa u epigrafičkoj ostavštini poluotoka nimalo, međutim, ne umanjuje njihov, u nekim aspektima ključni značaj bilo po svojim naslovcima bilo po svome sadržaju. U tome su smislu ovi natpisi, sa svim ostalima, još jedno važno vrelo za bolje i potpunije upoznavanje rane pisane povijesti i prošlosti ovoga lijepoga poluotoka i ljudi koji su stvarali visoku uljudbu antičke Historije.

POPIS LITERATURE

- Alföldy 1964
 Alföldy 1968
 Bandelli 1983
 Bertacchi 1976
 Betz 1939
 Bradford 1957
 Bruun 1986
 Cassola 1985
 Degrassi 1934
 Degrassi 1936
 Degrassi 1954
 Degrassi 1967
 Degrassi 1970
 Degrassi 1971
 Domaszewski-Dobson 1976
 Jurkić-Girardi 1974
 Jurkić-Girardi 1977-78
 Jurkić 1987
 Križman 1979
 Križman 1991
 Matijašić 1988
 Matijašić 1993
 Misurare AA. VV. 1984
 Mlakar 1956
 Ritterling 1924-25
 Suić 1955
 Suić 1976
 Schulze 1933
 Starac 1991
 Starac 1995
 Šašel 1963
 Šašel 1978
 Šašel 1990
 Šašel-Eck 1982
 Šašel-Petru 1977
 Tassaux 1983-84
 Tassaux 1986
 Tassaux 1992
 Tozzi 1987
 G. Alföldy, *Veteranen Deduktionen in der Provinz Dalmatien*, *Histria* 13, Wiesbaden 1964.
 G. Alföldy, *Tilurium*, *PWRE*, Suppl. Bd. XX, 1968.
 G. Bandelli, *La politica romana dell'Adriatico orientale in età repubblicana*, *AMSIA* 31, 1983.
 L. Bertacchi, *Aquileia*, *Princeton Encyclopaedia of Classical Sites*, Princeton 1976.
 A. Betz, *Untersuchungen zur militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Baden bei Wien 1939.
 J. Bradford, *Ancient Landscapes*, London 1957.
 C. Bruun, *The Career of Sex. Palpellius Hister; The Praetorian Consulate during the Early Empire reconsidered*, *Arctos* 20, Helsinki 1986.
 F. Cassola, *La politica della Repubblica romana e l'Istria*, *Historia historica*, 8/1-2, Pula 1985.
 A. Degrassi, *Inscriptiones Italiae*, Vol. X, fasc. II, *Parentium*, Roma 1934.
 A. Degrassi, *Inscriptiones Italiae*, vol. X, fasc. III, *Histria Septentrionalis*, Roma 1936.
 A. Degrassi, *Il confine nord-orientale dell'Italia romana*, *Diss. Bern.*, Bern 1954.
 A. Degrassi, *Scritti vari di antichità*, vol. III, Roma 1967, 36-65, 89-97.
 A. Degrassi, *Culti dell'Istria preromana e romana*, *Adriatica praehistorica et antiqua - Miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb 1970.
 A. Degrassi, *Scritti vari di antichità*, vol. IV, Trieste 1971.
 A. von Domaszewski-B. Dobson, *Die Rangordnung der römischen Heeres*, Köln - Graz 1976.
 V. Jurkić-Girardi, *Arte plastica di culto come determinante l'assistenza dei culti romani e sincretici nella regione istriana*, *Atti, Centro storico Rovigno*, V, 1974.
 V. Jurkić-Girardi, *Monumenti romani sul territorio di Pingente e di Rozzo*, *Atti, Centro storico Rovigno*, VIII, 1977-78.
 V. Jurkić, *Prilog za sintezu povijesti Istre u rimsko doba - Contributo per una sintesi della storia dell'Istria in epoca romana*, *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 11/1, Pula 1987.
 M. Križman, *Antička svjedočanstva o Istri*, Pula Rijeka 1979.
 M. Križman, *Rimska imena u Istri*, Zagreb 1991.
 R. Matijašić, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium*, Zagreb 1988.
 R. Matijašić, *Gospodarska povijest Istre u antici*, *Disertacija*, Zagreb 1993.
Misurare la terra: centuriazione e coloni nel mondo romano il caso veneto, *Catalogo*, Modena 1984.
 Š. Mlakar, *Die Römer in Istrien*, Pula 1956.
 E. Ritterling, *Legio*, *PWRE* XII, 1, 1924-25, 1574, 1664.
 M. Suić, *Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali*, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, 1, Zadar 1955.
 M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976.
 W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin 1933.
 A. Starac, *Oslobođenici u koloniji Juliji Poli*, *Opuscula archaeologica*, 15, Zagreb 1991.
 A. Starac, *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji*, *disertacija*, Zagreb 1995.
 A. et J. Šašel, *Inscriptiones latinae*, *Situla* 5, Ljubljana 1963.
 A. et J. Šašel, *Inscriptiones latinae*, *Situla* 19, Ljubljana 1978.
 J. Šašel, *Römisches militär auf der Halbinsel Istrien*, *Studia in honorem Boris Gerov*, Sofia 1990.
 J. Šašel - W. Eck, *Settidii im Pola*, *Epigrafia e ordine senatorio*, Roma 1982.
 J. Šašel - P. Petru, *Claustra Alpium Iuliarum*, I, *Fontes*, Ljubljana 1977.
 F. Tassaux, *L'implantation territoriale des grandes familles d'Istrie sous le haut-empire romain*, *Atti dei civici musei di Storia ed Arte di Trieste*, quad. 13-2, 1983-84.
 F. Tassaux, *La population et la société de Parentium*, *Antichità altoadriatiche*, 28, Udine 1986, 157-183.
 F. Tassaux, *La société de Pola et de Nesactium sous le haut-empire romain*, *Tipologia di insediamento e distribuzione antropica nell'area veneto-istriana della protostoria all'alto medioevo*, *Monfalcone* 1992.
 P. Tozzi, *Memoria della terra. Storia dell'uomo*, Firenze 1987.

- Veith 1908 Die Eroberung Istriens durch die Römer in den Jahren 178 und 177 v. Chr., *Streffleurs militär. Zeitschrift*, II Bd., 10 Heft, Wien 1908.
- Wilkes 1969 J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969.
- AA. VV. 1990 Auctores varii, *La Venetia nell'area Padano-Danubiana, Le vie di comunicazione*, Padova 1990.
- Zaccaria 1986 G. Zaccaria, *Il governo romano nella regio X e nella provincia Venetia et Histria, Antichità Altoadriatiche*, 28, Udine 1986, 65-104.
- Zaninović 1976 M. Zaninović, *Rimska vojska u razvitku antike na našoj obali - Das römische Heer in der Entwicklung des Altertums an unseren Küsten, Materijali XII, Zadar 1976, 169-184.*
- Zaninović 1984 M. Zaninović, *Vojni značaj Tilurija u antici, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 8, Split 1984, 65-76.
- Zaninović 1990 M. Zaninović, *Histri i Liburni prema rimskoj ekspanziji, Diadora*, 12, Zadar 1990, 47-64.
- Zaninović 1991 M. Zaninović, *Marginalije o pučanstvu antičke Istre, Opuscula archaeologica*, 15, Zagreb 1991, 71-89.
- Zippel 1877 G. Zippel, *Römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig 1877.

Riassunto

LE CARATTERISTICHE DELLE ISCRIZIONI MILITARI ROMANE IN ISTRIA

Le iscrizioni militari sono una fonte preziosa per la conoscenza di alcune regioni nel periodo antico, di cui non fa eccezione neanche l'Istria. I militari partecipano nell'amministrazione delle città e ne sono i cittadini più eminenti come ad es. a Pola Sextus Palpellius Hister, il legato di Tiberio e proconsole, Lucius Sergius Lepidus, a Parentium Caius Praecellius Augurinus, Titus Abudius Verus ed altri.

Va notato però che nel gran numero delle iscrizioni romane in Istria poche ce ne sono - in proporzione - militari. Di circa 1260 ce ne sono 32 iscrizioni sulle quali vengono citati dei soldati, di cui 11 iscrizioni di pretoriani, 20 di legionari ed una di subpraefectus della flotta ravennate. Tutte le iscrizioni militari, quasi senza eccezioni, sono presenti nelle città e nelle zone costiere: a Pola, a Parentium e nell'Istria settentrionale.

Il contenuto di tali iscrizioni indica prevalentemente a delle funzioni militari di alto rango. Vengono citati gli appartenenti delle coorti pretoriane, quindi di comandanti di alcune unità e veterani legionari. La gran parte delle iscrizioni viene datata nella metà del I secolo d. Cr.

Tra queste iscrizioni militari non v'è una che citi gli appartenenti alle coorti ausiliarie. L'Istria pare sia stata riservata per i comandanti ed i veterani autoctoni e qualche Italico.

Il carattere di villeggiatura della costa istriana, contrassegnato con numerose ville rustiche e grandi possedimenti in proprietà delle famiglie imperiali ed i loro amici e collaboratori, escludeva i colonisti di categorie inferiori. L'agro ebbe presto i suoi proprietari privilegiati e la cosa si riflette, pare, pure nel numero relativamente basso di iscrizioni menzionanti gli uomini d'armi.

